

УДК 434.2/7(37)

В.В. Ткаченко,
доктор історичних наук, професор

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО Й СУДОЧИНСТВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

У статті висвітлено етапи формування римського кримінального права: від раннього періоду до пізньореспубліканського. Розглянуто розподіл правопорушень на приватні і публічні, а покарань – на тяжкі та легкі; появу понять вини, умислу, необережності та випадковості; градацію військових злочинів. Зроблено висновки щодо впливу зв'язку права з релігією, звичаями і традиціями на становлення всієї системи кримінального права. Розглянуто три основні етапи розвитку судочинства.

Ключові слова: кримінальне право, злочин, правопорушення, покарання, судочинство.

В статье освещены этапы формирования римского уголовного права: от раннего периода до позднеереспубликанского. Рассмотрены разделение правонарушений на частные и публичные, а наказаний – на тяжелые и легкие; появление понятий вины, умысла, неосторожности и случайности; градацию военных преступлений. Сделаны выводы относительно влияния связи права с религией, обычаями и традициями на становление всей системы уголовного права. Рассмотрены три основных этапа развития судопроизводства.

Ключевые слова: уголовное право, преступление, правонарушение, наказание, судопроизводство.

Paper highlights the stages of formation of the Roman criminal law: from the earliest period to late republican. We consider the division of offenses into the private and public ones, and penalties – into severe and light; the emergence of the concepts of guilt, intent, carelessness and accidents; gradation of war crimes. Several conclusions regarding the influence of the interconnection of right and religion, customs and traditions on the development of the entire criminal justice system are drawn. Three main stages of the proceeding are analyzed.

Keywords: criminal law, crime, offense, punishment, proceedings.

У ранньому римському кримінальному праві зберігаються численні риси родового ладу. Власне, кримінальне право як окрема галузь тоді ще не сформувалось, оскільки основна частина правопорушень розглядалась у порядку приватного обвинувачення і мала характер позову до порушника. Як відомо, право було тісно пов'язане з релігією, тому впродовж тривалого часу, вирішуючи кримінальні справи, керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Кровну помсту і таліон з часом замінили штрафами.

Хоча вже на ранньому етапі римської історії почали розрізняти кримінальні правопорушення приватного і публічного (громадського) характеру, у найдавніших Законах XII таблиць було зафіксовано тільки приватні правопорушення, тобто такі, які стосувалися приватних осіб [7, с. 65]. Громадські, або публічні, правопорушення (*delicta publica*), що торкалися інтересів держави, спочатку не були передбачені законодавством. Визначення того, що є публічним правопо-

рушенням, а також розв'язання питання про належне покарання за нього було компетенцією магістратів.

Зокрема, до публічних деліктів почали відносити злочини проти держави (зрада або зносини з ворогом, опір владі), вбивство, образу жіночої честі (згвалтування), підпал, неправдиві свідчення, пасквілі, знищення чи крадіжку врожаю, порушення межових знаків. Для їх розслідування й розгляду створювали спеціальні комісії, що діяли згідно з інструкціями, де визначалось, які саме делікти вони повинні розслідувати і які покарання за ці злочини належало накладати. Першою такою комісією була створена у 149 р. до н.е. за законом Кальпурнія Комісія у справах хабарництва і здирництва службових осіб у провінціях. Згодом були створені комісії у справах розбоїв з убивством, отруєння, крадіжки й розтрати державного майна та ін. Найбільшу кількість їх було створено за часів диктаторства Корнелія Сули.

Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважались образою богів і, крім звичайних світських покарань, тягнули за собою релігійні прокляття (*sacer esto*) або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. Сюди передусім належали порушення патроном обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів, порушення весталками обітниці невинності тощо.

До деліктів приватного характеру (*delicta privata*) відносили крадіжку, посягання на особу (честь, гідність, тілесні ушкодження), знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання, які застосовували у Римській республіці, поділяли на тяжкі й легкі. До тяжких належали смертна кара і вигнання з позбавленням громадянства, до легких – тілесні покарання й штрафи.

Смертну кару застосовували у Римі з найдавніших часів. За Законами XII таблиць, той, хто підбурює ворога до нападу на Рим або віддає римського громадянина ворогові, підлягає смерті (табл. IX, п. 5) [7, с. 70]. Зазвичай вирок виконували мечем, але були й винятки. Так, винних у вбивстві батьків сікли різками, потім зашивали у мішок разом з собакою, півнем, змією й мавпою та кидали у море. Прелюбодіїв засікали різками на смерть. Весталок, котрі порушили обітницю невинності, живими закопували в землю. Рабів за злочини (а іноді й вільних, зокрема за неправдиві свідчення) кидали у прірву з Тарпейської скелі.

На початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн вона була відновлена і часто поєднувалась з конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою залякування смертну кару здійснювали у мученицьких формах (наприклад, розп'яття на хресті).

Вигнання, відоме з часів родового ладу, називали у Римі “позбавленням води і вогню”. Воно поєднувалося з втратою громадянства. Римський громадянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання. Повернення вигнанця на батьківщину означало для нього смерть або захоплення у рабство.

Тілесні покарання широко застосовували як у найдавніші часи, так і пізніше, їх накладали за розпорядженням Народних зборів чи магістратів. Невипадково вищих магістратів супроводжували ліктори з пучками прутів. Переважно тілесні покарання полягали у побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були й калічницькі кари – відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладали магістрати без дотримання особливих формальностей. Спершу штраф сплачували переважно худобою, його верхня межа була встановлена у 30 биків і дві вівці. З кінця V ст. до н.е. штрафи здебільшого стягують грішми

з розрахунку вартості бика 100 асів, вівці – 10 асів. Магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного. Якщо ж таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити до Народних зборів.

З поглибленням соціальної нерівності, загостренням класової боротьби суворішають і покарання. За найменші провини рабів жорстоко карають. Спочатку право карати рабів мали лише їх власники, згодом до цього долучилися й магістрати, зокрема ті, що наглядали за порядком. Наприклад, за законом 10 р. н.е., за вбивство рабом свого господаря карали смертю всіх рабів, які на той час перебували в будинку чи на подвір'ї (за винятком тих, хто протидіяв убивству з небезпекою для життя). За однакові злочини передбачалися різні покарання щодо римських громадян та інших категорій населення.

У пізній період Римської республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права (загальної його частини). З'являються поняття вини (*culpa*), умислу й необережності (*dolus, malus*), випадковості (*casus*). Різними у зв'язку з цим були й покарання. Щоправда, в часи існування республіки спробу вчинити злочин ще не відділяли від здійснення його і за це карали так само, як і за сам злочин. Втім, не карали за нереалізований злочинний намір й за приготування до скоєння злочину.

Збереглися залишки самосуду – навіть у період пізньої Республіки допускалося безкарне вбивство батьком заміжньої доньки та її коханця. Чоловік такого права не мав (хіба якщо коханець був особою «низького походження»).

У цей період значно розширилась кількість публічних злочинів, їх поділяли на чотири категорії: проти держави, проти релігії, проти моралі та проти приватних осіб.

Злочинами проти держави вважали, крім зради й збройного опору владі, образу величі римського народу, заподіяння шкоди державі, опір виконанню належних їм функцій магістратам, застосування недозволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробку монет та ін.

Релігійними злочинами були: образа богів, недотримання релігійних обрядів, святотатство та ін.

Злочинами проти моралі вважалися подружня зрада, статеві стосунки з незаміжньою жінкою, звідництво, кровозмішування, багатомужжя, гомосексуалізм.

До четвертої категорії – злочинів проти приватних осіб – належали вбивство, підпал, насильство, примусове перетворення у рабів вільних людей, неправдиві свідчення, захоплення чужих рабів, стягування за борги надмірних відсотків, крадіжку зі зломом уночі та ін.

До приватних злочинів відносили крадіжку звичайну (без обтяжливих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Єдиного кодексу, де були б систематизовані злочини й покарання, не існувало. Діяли різні закони, сенатусконсульти, преторські едикти [2, с. 361–364].

У період імперії значною мірою зберігалось й діяло республіканське кримінальне законодавство, яке доповнювалося численними імператорськими конституціями. Коментуючи це законодавство і в багатьох випадках коригуючи судову практику, юристи впливали на зміст подальших нормативних актів.

Наприклад, у період республіки злочинними вважалися тільки навмисні дії, а необережність здебільшого не каралася. Відсутність наміру (*dolus*) перетворювала суспільно небезпечні дії у звичайну випадковість (*casus*). Однак в імперський період юристи, дотримуючись практики договірних відносин, якщо безвідповідальне виконання своїх зобов'язань мало важливі наслідки, звернули

увагу на злочини, вчинені з необережності. В результаті в імператорських конституціях і за них було встановлено відповідальність, щоправда, меншу, ніж за навмисні. Отже, за злочини і проступки почали карати, беручи до уваги ступінь вини.

В республіканському законодавстві посягання на злочин не відрізняли від скоєння злочину і карали однаково. Юристи імператорського періоду почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину, і покарання за це були різні, а іноді у першому випадку взагалі звільняли від покарання.

Оскільки підставою для кримінальної відповідальності стало вважатися навмисне чи необережне діяння, з'явилось й поняття осудності. Неосудними, тобто такими, що звільнялися від кримінальної відповідальності, були малолітні та психічнохворі.

У період імперії розширилась система складів злочинів, що пояснюється подальшим загостренням соціальних протиріч. Зазначимо, що в римському кримінальному праві, на відміну від цивільного, численні теоретичні питання ще не були розроблені. Не існувало навіть чіткого визначення самого поняття злочину, нечітко розмежовувались види і склади окремих злочинів. Кримінальне законодавство обростало різними тлумаченнями, іноді суперечливими й такими, що безпосередньо не ґрунтувалися на законі. Тому нерідко однакова протиправна дія могла бути віднесена до різних груп злочинів.

За часів імператора Юстиніана весь нормативний матеріал, що стосувався злочинів і покарань, був зібраний у 47 і 48 книгах Дигест, хоча і в них правопорушення не були систематизовані за суттєвими, загальними ознаками. Проте у римському кримінальному праві імператорського періоду можна виділити такі види злочинів:

1. Злочини проти держави (вони були значно розширені): державна зрада, збройний опір властям, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця тощо. Ці злочини карались смертю.

2. Написання і розповсюдження образливих щодо імператора й існуючого ладу матеріалів. Карались смертю.

3. Злочини проти релігії (тепер уже християнської): образа релігії, церкви, священиків, проповіді різних ересей, богохульство. Накладалися різні покарання, аж до смертного вироку.

4. Злочини проти порядку управління і правосуддя:

а) публічне насильство (будь-які дії проти порядку управління і громадського порядку, перешкоди у здійсненні правосуддя, підбурювання рабів до бунту, незаконне зберігання зброї тощо). Каралось смертю або іншими суворими покараннями;

б) здобуття виборних посад недозволеними способами. Каралось великим штрафом або громадянським безчестям;

в) змова обвинувача з обвинуваченим. Обвинувач (державний), котрий злочинно зрадив свою справу, підлягав тому ж покаранню, яке загрожувало обвинуваченому;

г) підробка або фальшивка (домовленість про те, щоб давати неправдиві свідчення, підкуп судді, підробка в рахунках і документах, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір і ваги). Високопоставлених осіб карали засланням, усім іншим засуджували до роботи на копальнях чи розп'яття на хресті;

д) хабарництво службових осіб. Покарання були такими ж.

5. Злочини проти власності:

а) крадіжка державного чи церковного майна (повішення або віддання на поталу хижим тваринам). За пом'якшуючих обставин або коли це було скоєно у невеликих розмірах, – заслання, тілесні покарання чи штраф;

б) крадіжка худоби (у великій кількості – смертна кара, у меншій – копальні);

в) знищення або переміщення межових знаків (копальні, штраф або заслання);

г) підпал (смертна кара у містах; на селі – копальні або заслання).

6. Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи:

а) убивство, а також виготовлення і носіння приватними особами знарядь для вбивства, в тому числі отрути, наклепницькі обвинувачення у злочині, за який загрожує смертна кара (смертна кара або копальні чи тілесні покарання);

б) особисте насильство, під яким розуміли побиття когось за допомогою залучених з цією метою осіб; вигнання з власного будинку, самовільний вступ кредитора у володіння майном боржника (копальні, штрафи та ін.);

в) викрадення вільних людей, а також заманювання і переховування чужих рабів (копальні);

г) згвалтування, а також розтління неповнолітніх, подружнї невірність та інші подібні злочини (копальні, а для осіб привілейованих станів – заслання).

Ще наприкінці існування республіки була відновлена смертна кара для громадян, яка продовжувала широко застосовуватися і в період імперії, причому і в простій, і у кваліфікованій формах (винних спалювали, розпинали на хресті, кидали на поталу хижим тваринам). Однак з прийняттям християнства спостерігається пом'якшення покарань: ліквідовані особливо жорстокі їх форми – розп'яття на хресті, клеймування розжареним залізом, криваві видовища в цирках.

Водночас суворо карали за злочини проти моралі: за викрадення жінки або дівчини, незалежно від того, чи давала вона на це свою згоду, чи ні, загрозувала смертна кара; за статевий зв'язок вільних жінок з рабами і за кровозмішування також присуджували до смертної кари; за гомосексуалізм – спалювали. Набули поширення й такі покарання, як каторжні роботи в державних копальнях, виселення за межі держави, заслання у певне місце на визначений термін або навечно, ув'язнення, тілесні покарання і штрафи.

У вигляді додаткового покарання часто застосовували конфіскацію майна. Як основне це покарання застосовували, якщо порушувались певні заборони у шлюбно-сімейних відносинах.

Важливо зазначати, що з появою постійної армії виникають норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлюють дисциплінарну і кримінальну відповідальність воїнів за порушення. Ці норми у відносно систематизованому вигляді збереглися в уривках з праці римського юриста II–III ст. Арія Менандра “Про військову справу” [3, с. 328–331].

Військовий злочин визначався як порушення вимог військової дисципліни. Найтяжчим серед них вважалася зрада (винних розжалували, допитували під тортурами і карали смертю); далі – непослух командирам та заклики до бунту (смертна кара); невиконання наказу (те саме); образа командирів, фізичний опір (смертна кара); втрата зброї у воєнний час (смертна кара); дезертирство під час війни або повторне у мирний час (смертна кара).

Менш серйозні порушення: самовільний відхід з частини, але з поверненням (розжалування, биття батогами або переведення у штрафну частину); дезертирство у мирний час (розжалування, биття батогами); ухилення від військової служби (скерування у штрафну частину); за переховування сина від військової служби у воєнний час батькові загрозувало вигнання і конфіскація частини майна, а в мирний час – побиття різками.

Злочинне ставлення до озброєння і військового майна теж суворо каралось. Продаж панциря, меча, шолома чи щита прирівнювався до дезертирства. Коли це траплялося під час походу, карали смертю.

Якщо під впливом якихось страждань, розчарування у житті, хвороби, безумства воїн вчиняв собі тілесні ушкодження або робив спробу вчинити самогубство, то його з ганьбою виганяли з армії.

Під страхом смерті заборонялася служба в армії рабам (якщо раб видавав себе за вільного), а також тим, хто був покараний за тяжкі злочини чи раніше з ганьбою вигнаний з армії.

За кримінальні злочини до воїнів застосовували різні види покарань (окрім повішення – віддання на поталу хижим тваринам та копальні). Слід зазначити, що за однакові злочини воїнів карали суворіше, ніж цивільних осіб [2, с. 370–374].

Судочинство. У розвитку судочинства Стародавнього Риму можна виділити три основні етапи.

На першому ще незміцніла державна влада не вважала за обов'язок розглядати спори, що виникали між громадянами, захищаючи їхні інтереси та права. Громадяни повинні були захищати самі себе. Проте швидко це стало вкладатися в чітко визначені правові форми, і відкрите самоуправство під страхом покарання було заборонено. На цьому етапі вже спостерігається відокремлення цивільних справ від кримінальних, хоча втручання державних властей у галузі цивільного права поширюється тільки на незначне коло справ.

На другому етапі, в період пізньої республіки, коли посилилась правотворча роль преторів, у цивільному процесі зростає значення магістратів, зокрема преторів, хоча у вирішенні майнових спорів значну роль усе ще виконували приватні третейські суди. На третьому етапі, в період імперії, цивільний процес стає виключно монополією державних органів.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався з двох стадій. На першій (*in iure*) сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих і чітко дотримуваних формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Магістрат констатував справедливість та правомірність позову, і якщо відповідач не заперечував йому, то справа вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не погоджувався з позивачем, то також промовляв відповідні формули (їх було всього п'ять). Сукупність цих формул, які промовляли сторони, називалась *legis actio*, що означало діяти згідно з законом, а не самочинно. Тому і процес називався легісакційним. Отже, він вирізнявся формалізмом.

У випадку заперечення відповідачем претензій позивача справа переходила у другу стадію – *in iudicio*, і її міг знову ж таки розглянути магістрат (претор) або спеціальні судові колегії, які виникли в період розвиненої республіки. Наприклад, одна колегія (до її складу входило 105 суддів – по п'ять від усіх 21 триб) розглядала справи про спадкування; інша (10 суддів) – справи про свободу осіб (чи людина є вільною, чи рабом). Крім колегій, справу могли розглянути і судді (один або більше), котрих за згодою сторін призначав претор.

Для виголошення промов сторони могли запрошувати спеціальних ораторів, а для консультацій – юристів. На відміну від першої стадії у другій не треба було промовляти формул, робити відповідні жести. Рішення суду оскарженню не підлягало.

У кримінальному процесі жодних правил судочинства не встановлювалося. Самі магістрати спочатку проводили розслідування, самі й розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або й на власний розсуд. Цього дотримувались

і центуріатні чи трибутні коміції під час розгляду апеляцій на рішення магістратів.

У II ст. до н.е., як уже зазначалося, для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії. Особливістю розгляду справ у цих комісіях було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала тільки приватним особам. Ті особи, котрі порушували справу, були зобов'язані збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту в суді. Коли позивач відмовлявся від продовження справи, вона негайно припинялась. За бездоказовість чи наклепницьке обвинувачення позивач міг бути покараний. Судочинство у комісіях проводилось усно і відкрито, супроводжувалось обвинувальними і захисними виступами ораторів та ін.

У другому періоді розвитку римського права виникла потреба у реформуванні судового процесу, у більш гнучких його формах, які б давали право на позовний захист широкому колу майнових відносин. Велика роль у цьому належала розвитку товарно-грошових відносин, перетворенні Риму в світову державу, потреба надавати судовий захист переїзникам та іншим торговцям, які не були римськими громадянами і не мали права брати участь у легісакційному процесі.

У II ст. до н.е. було проведено реформу цивільного процесу. Суть змін полягала у тому, що на першій стадії сторони вже не повинні були промовляти обрядові формули, робити певні жести, а магістрат виконував пасивну роль, спостерігаючи лише за їх правильністю. Раніше через найменшу помилку в цій обрядовості справа програвалась. Відтепер сторони викладали перед магістратом суть справи у будь-якій формі, а вже він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Отже, магістрат складав письмову юридичну формулу, в якій викладав суть справи і скеровував її судді, котрого призначав для конкретного розгляду справи. Звідси і процес дістав назву формулярного, хоча й зберіг дві попередні стадії розгляду. Формула обов'язково повинна була містити:

- 1) виклад претензій позивача і заперечень відповідача;
- 2) особливі обставини, на які судді слід було звернути увагу;
- 3) вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні, то звільнити відповідача від відповідальності;
- 4) призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу за суттю і виносив рішення, яке знову ж таки оскарженню не підлягало.

Формулярний процес передбачав залучення юристів для допомоги сторонам у викладі їх позиції, забезпеченні доказами, для консультацій у процесі розгляду справи, тим самим сприяючи розвитку римської юриспруденції. Формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним, ординарним процесом у Римській республіці [4, с. 196–197].

В період імперії у судочинстві відбулися суттєві зміни. Ще в часи республіки у тих випадках, коли потерпілий не знаходив захисту своїх майнових інтересів у цивільному праві чи формулярному процесі, він міг звернутися до вищого магістрату з проханням захистити його інтереси своєю владою. Якщо магістрат вважав прохання обґрунтованим, то він розглядав справу і виносив своє рішення. Такий адміністративний розгляд, на відміну від звичайного формулярного процесу, був надзвичайним і дістав назву екстраординарного (*extraordinaria cognitio*).

У період республіки така форма розгляду справ була справді надзвичайно рідкісним явищем. Але в часи імперії екстраординарний процес поступово витіснив звичайний – формулярний.

Імператор особисто або через своїх урядовців розглядав спірні справи, якщо вони привертали його увагу або про які його просили зацікавлені особи. Особливо широкого застосування цей процес набув у провінціях, де їх правителі як найвищі урядовці імператора самостійно почали розглядати майже всі справи і здійснювали свої рішення. У 294 р. імператор Діоклетіан спеціальною конституцією офіційно надав правителям провінцій право самим вирішувати всі справи.

Заміна формулярного процесу екстраординарним зумовила ліквідацію двох стадій у розгляді цивільних справ – *in jure* та *in judicio*. Справа від початку до кінця тепер слухалась одним урядовцем.

Виклик у суд здійснювався офіційно, за участю представника державної влади. Скаргу позивача вносили у судові протоколи й офіційно повідомляли відповідачеві. Весь процес ґрунтувався вже не на домовленості сторін і не на принципі третейського розгляду справи, а на засадах ініціативи державного урядовця чи судді, владного рішення державного органу.

У новій формі процесу були й спільні риси з попереднім, формулярним процесом: справу починали з ініціативи позивача, сторони самі збирали докази, суд не присуджував більше, ніж вимагав позивач. Водночас обмежувався принцип гласності: засідання відбувалося за закритими дверима; сторони вносили судові мито на покриття судових витрат, увесь хід процесу вносили у судові протоколи.

У галузі кримінального суду діяльність постійних слідчих комісій втратила своє значення і вони поступово зникли. Кримінальні справи, як і цивільні, розглядали імператорські чиновники за порядком екстраординарного процесу на інквізиційних, слідчих засадах. При цьому розслідування і суд зосереджувались в одного урядовця – префекта Преторія або префектів міст чи правителів провінцій. Кримінальна справа порушувалась і з ініціативи потерпілої сторони, і за розсудом урядовця, іноді навіть на підставі доносів і чуток. Слідство мало таємний і письмовий характер, його проводили дрібніші урядовці. Оцінка доказів залежала від судді. Вирішальне значення серед доказів мало признання підсудного, якого домагались умовляннями, погрозами, тортурами. Тортури не застосовували тільки до осіб з привілейованих станів і до воїнів. Судові засідання часто зводилися до формальної процедури ознайомлення з протоколом слідства, без допиту свідків, а іноді – самого обвинуваченого.

Оскарження цивільних рішень і кримінальних вироків допускалося до вищестоящих урядовців, навіть до імператора. Однак у всіх інстанціях вирішення справи здебільшого залежало від чиновників судових канцелярій (як вони підготують справу, як будуть доповідати), де панували тяганина та хабарництво.

В період імперії були також створені спеціальні станові суди, які розглядали справи сенаторів, придворних, духовенства, військових [2, с. 183].

Отже, можна стверджувати, що норми кримінального права й система покарань у період Римської імперії значно ускладнилися і ще більше диференціювала залежно від соціального стану винного і потерпілого. Покарання вирізнялися надзвичайною суворістю, вони мали на меті не тільки відплатити злочинцеві за скоєний злочин, а й залякати інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”. – 2002. – 716 с.
2. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
3. Ткаченко В.В. Лекції з історії розвитку державно-правових відносин у давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях : навч. посіб. / В.В. Ткаченко. – К. : МАУП, 2005. – 384 с.

4. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / К.Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.
5. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн / Н.М. Хома. – К. : Вища школа, 2003. – 475 с.
6. Хрестоматия по истории Древнего Рима / ред. В.И. Кузицин. – М. : Высшая школа, 1987. – 431 с.
7. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. С.Л. Утченко. – М. :Наука, 1962. – 345 с.

Отримано 19.10.2015